

MANAGEMENT

#6 (20) 11-12 2011

«ҚАЗАҚ ЕЛІ

НАҒЫЗ АЛМАС ҚЫЛЫШ ҚОЙ...»

Тұрсын ЖҰРТБАЙ,
сыншы, ғалым, жазушы

Турасына көшсек, Ілияс Есенберлин – Мұхтар Әуезовтен кейінгі ұлттық алаш идеясының кепілі болған бірден-бір ұлттық тұлға болды. Аса тегеуірінді, қазақ көркем сөзімен көркем өнерінің көсемі, түйінді тұтқасы, ұстанатын ұстыны болған тұлғалар болды. Бірақ олардың ешқайсысы ұлттық иірім тұрғысынан алғанда Мұхтар Әуезовтей кепілді киеге ие бола алмады, ал ұлы суреткер дүниеден көшкен соң біраз жыл, қашан Ілияс Есенберлин тұлғаланып шыққанша, оның орыны ойсырап тұрды. Оның табиғи және тарихи басты себептері мынадай.

Кеңестік кеңістіктегі қазақтың ұлттық санасы үш буыннан құралды. Біріншісі, отызыншы жылға дейінгі, яғни, алаш қайраткерлері жаппай жазаға тартылып, жер аударылып, атылып тынғанға дейінгі ұлттық сана мен намыстың тұлдануына қарсылық пен арбалу кезеңі, яғни, қазақ тарихындағы «қилы кезең». Сол ұлттық сана жолындағы үлкен құрбандықтар арқылы біздің ұлттық рухымыздың киесі басылды, мысы сынды. Жан ұранын – жалаң ұран басты. Дегенмен де сана түкпірінде әлдебір әлсіз үміт ұшқыны қалды. Ұлттық кие мен нысаннан, рухани мақсат пен мұрадан бас тартуға мәжбүр еткен тұста: «Қандай қасиеттен, қай идеядан, қай мұрадан бас тартамыз?» – деп сұрақ қоя талдау арқылы да киеміз бен мысымызды еске алып отыруға мүмкіндіктер болды. Қалың қауым, ұлтшылдық сананы әшкерелеу арқылы да ұлттық сананың қозын көсеп отырды. Табы басылмаған мор сияқты кез-келген шағымды шақта тұтанып сала беруге дайын тұрды.

Ал отыз жетінші-отыз сегізінші жылдардағы жаппай жазалау мен елуінші жылдардағы «тар кезеңде», яғни, «тар заманда» (М.Әуезов), санадағы ұлттық сарқыншықтар жуылып-тазартылды, тәуелсіз намысты рух жойылып, үмітті

мақсат оты өшіріліп, тындым боп тындыруға бағытталған жазалау саясаты үздіксіз жүргізілді. Тіпті, ұлт үмітінің медетіне айналған тұлғалардың өзін булықтырды. Соңғы бұлқыныс – «Абай жолын» да күлтөбеге көмді. Бірақта, өздерінің тірі сүлдерінің қалуы арқылы да Қаныш Сәтбаев пен Мұхтар Әуезов, Қалибек Қуанышбаев пен Әлкей Марғұлан, алаш идеясының соңғы елесі ретінде жұрттың рухани медетін жебеді, жанын жұбатты, сенімін өшірмеді. Өйткені, олар сол «қилы кезең» мен «тар кезеңнің» қыспағында жүріп алаш идеясының кепілі бола білді. Қалың қауым олардың тірі жүруінің өзін солай түсінді, жақсылықтың нышанына балады.

Өкінішке және өмір заңының қатал үкіміне орай «жылымық кезең» туған шақта, «азап майданынан» аман өткен шақта арыстар да бұ пәнидің шымылдығын жапты. Осынау бір кеңестік қысымның құрсауы босаған шағымды шақта қазақ ұлты рухани кепілдіксіз қалды. Елуінші жылдардағы ұлтшылдықтың дертіне шалдықпай, әшкереленуден аман қалған зиялылардың мысы пәс, жаны жасыған, ойын үрей әлдилеген жымысқы жылымық кезеңде алғаш рет «ұлттық ерекшелік, ұлттық сана, ұлттық көркем бояу» деген тіркесті жиырма бес жасар шәкірт Әнуар Әлімжанов орыс тілінде айтты. Оған Олжас

Сүлейменов «Арғымақтары» арқылы арын берді. Ал қазақтілді қайраткерлердің бұған дәті жетпеді. Міне, сол кезде Ілияс Есенберлин «алмас қылыш» боп қазақ көркем ойының көгінде жарқ ете қалды. «Қатерлі өткелден» өтті. «Айқасты». «Қаһарын» төкті. «Жанталасты». «Майдандасты». «Мұхиттан өтті». Алаштың «Аманатын» орындады. Халқын «Көлеңкесімен қорғады». «Ғашықтардың» «Алтын құсын» қолына қондырып, «Махаббат мейрамын» өткізді. Ең соңында «Алтын орданың» тоғыз құйрықты ақ туын «Ақ ордаға» тігіп, «Қазақ хандығы – алтын орданың заңды мұрагері» дегізіп тынды.

Сондықтан да Ілияс Есенберлин – кеңес одағы көрге көмуге ұмтылған ұлттық-азаттық идеяны көркем ой арқылы күлтөбеден қазып алып, қайта тірілкен рух қаһарманы, ұлт қаһарманы. Алпысыншы жылдарғы «жылымық кезеңнің» шымылдығын қарс айырып, ұлт рухын – рухани тәуелсіздікке,

растырылған болатын.

Сол ұлтшылдардың көшбасында қайтыс болғанына әлі жыл толмаған Ілияс Есенберлин тұрды. Идеологиялық жазалау науқанының «түсаукесері» ретінде «Ілияс Есенберлиннің шығармаларындағы ұлтшылдық сарыны» туралы мақала «Қазақ әдебиеті» газетінің екі санында қатар жарияланды. Ілияс Есенберлиннің тарихи шығармаларындағы ұлттық рухты бойына сіңірген қазақ зиялылары мен жастарының қуатты қарсылығының сесті мысының арқасында, «Қазақ ұлтшылдығы» туралы арнайы қаулы қабылдауға тиісті бұл мәселе кейінге шегерілді, соңынан күн тәртібінен мүлдем алынып тасталды. Сол көтерілген мыс тәуелсіз күнге бастады.

Сондықтан да, біз бүгінгі ерікті ел, азат азамат, еркін ой иесі атанып отырғанымыз үшін де Есенберлиннің алдында қарыздармыз. Қазақтың ұлттық санасының дәуірлеуі мен тәуелсізденуіне Ілияс Есенберлиннің қосқан үлесіміне, осындай.

Ілияс Есенберлин – ұлттық тарихи көркем ойлау жүйесін қазақ әдебиетіне әкелген реформатор. Сондықтан да, Ілияс Есенберлиннің көркем шығармаларындағы көркем идея мен көркем жүйе тұтастай қарастырылмай, жазушының нысаналы аңсары толық бағаланбайды. Егерде: «Алтын орда» мен «Көшпенділер» ұштағандарындағы қазақ хандығының тарихы мен ұлт-азаттық қозғалыс, «Қатерлі өткелдегі» алаш идеясы, «Айқастағы» идеологиялық қысым мен жазалау саясаты, «Мұхиттан өткен қайықтағы» қазақ тектілерінің қазақ жерінің тұтастығын сақтап қалу жолындағы елуінші-алпысыншы жылдардағы саяси ахуал, «Маңғыстау майданындағы» тұтқындағы зиялылардың рухани күресі, «Ғашықтардағы» өнер қайраткерлерінің ұлттық көркем ойлау мен дербес көркем шешім қабылдау барысындағы даралығы – деп, бұтарлап-бұтарлап, бұтақтап әкетсек, мәуесіз қу ағаштың өзіне ғана емексіп, оның басын қосып, нәрлендіріп тұрған алтын өзегін назардан тыс қалдырғанымыз болып шығады.

Өкінішке орай, біз қазір: «Міне, Есенберлиннің көркем идеясы мен көркем әлемі осы» деп жіліктеп түсіндіріп жүрміз. Бұл мүлдем теріс тұжырым. Ал Ілияс Есенберлиннің мұқым шығармасы – жалғыз-ақ көркем идеяны арқау етеді. Ол идея – қазақтың ұлттық-азаттық идеясы. Жазушының барлық шығармашылық аңсары мен мақсаты сол идеяға түбірлі түрде бағынған. Оның әр дәуірді, әр кезеңді, әр уақытты суреттейтін әр шығармасындағы көркем идея бір-бірін толықтырып, Тәуелсіздік деген түп идеяның туының астына кеп бас қосып, ұлттық мүддені ұйытып, мұрат-міндетін біріктіреді.

«Желтоқсан оқиғасын» тудырған себептер мен салдарды, ұлттық идеяны қозғаушы күштерді анықтап, әшкерелеуге арналатын Қазақстан Орталық комитетінің 1987 жылғы мамыр пленумында Колбиннің атынан жасалуға тиісті бас баяндаманың алғашқы жұмыс нұсқасында ұлтшылдықты оятқан жеті жазушының аты аталып, оларды қоғамдық көзтүрткіге айналдырудың жазалау шаралары қарастырылған болатын.

Сол ұлтшылдардың көшбасында қайтыс болғанына әлі жыл толмаған Ілияс Есенберлин тұрды

тәуелсіздікке жеткізген алаш идеясының кепілді тұлғасы. «Желтоқсан оқиғасын» тудырған себептер мен салдарды, ұлттық идеяны қозғаушы күштерді анықтап, әшкерелеуге арналатын Қазақстан Орталық комитетінің 1987 жылғы мамыр пленумында Колбиннің атынан жасалуға тиісті бас баяндаманың алғашқы жұмыс нұсқасында ұлтшылдықты оятқан жеті жазушының аты аталып, оларды қоғамдық көзтүрткіге айналдырудың жазалау шаралары қа-

Қазақ әдебиеттануы мен тарихи пайымдау тарапында Илияс Есенберлин туындаларының тәфсірленуі сан жағынан алғанда ұлан-асыр, ол туралы не сүйініп, не күйініп, не түйіліп, не күмілжіп қалам тартпаған қазақ оқығаны жоқтың қасы. Бәрі де қажетті, есіркей ескерілетін қаперлі пікір. Бірақ та Есенберлиннің жазушылық идеялық мақсатын ажырата ашып беретін, оның шығармаларындағы өмірлік шындық пен көркем шындық, тарихи шындық пен көркем шындық, тарихи тұлға мен тарихи көркем бейне арасындағы аражік көркемөнер теориясы тұрғысынан салыстырыла талданбай келеді. Тек тарихи оқиғаларға шолу жасалумен, жалаң көркем баяндауды түсіндірумен, тақырыпты тез әрі өжеттікпен меңгеруімен шектелеміз. Оған «Қаһар» романы алғаш жарық көрген тұста айтылған: Абылайдың көрген түсін Кенесарыға телудің қаншалықты көркем лажы бар еді – деген астарлы емес, қитұрқы уәжді тәмсілге келтіруге болады. Шындық қайсы?

Шындығы: түсті көрген – Абылай, жорыған – Бұқар жырау. Неге Енедеше, Есенберлин Абылай көрген түсті неге Кенесарыға теліп, Досқожа жырауға жорытты? Тағы да неге деп сұрақ қойып, авторлық идеяны ескерте отырып, бұл түс: Абылайдың тұсындағы ұлттық арманға қызмет еткені дұрыс па, жоқ, жан беріп, жан алысқан, басынан тірі айырылу жазасы күтіп тұрған жанталас тұсында белгісіз болашаққа бет алып бара жатқан Кенесарының ұлт-азаттық идеясына қызмет еткені дұрыс па? – деген сауалды алдыға тартамыз. Үштағанды осындай сананы түршіктіретін түспен көркем тұжырымдаған Есенберлин, бұл түстің жоруын және оның бар сауалды жауабын беруді кешегі және бүгінгі толқынға аманат етіп артып отыр.

Әрине, бұл түстің жоруына кейінгі ұрпақтың жауап беруі тиіс екенін емеуірін етсе, бұған кейінгі ұрпақ Тәуелсіздік арқылы толық қанағаттанарлық жауап берді.

Жазушының мұндай астарлы көркем идеясы – «Алтын ордада» трилогиясындағы ұзын-ырғасы миллионға жуық ағайынды қандастар өзара қырқысып, бірін-бірі қан майданда қасап еткен Темірлан мен Тоқтамыстың арасындағы шайқастың кезіндегі «ел қамын жеген Едіге» мен оның туған ағасы Исабектің қылыш қағысытыруы сәтінде толық ашылды. Ресми емес деректерге қарағанда, «Алтын орданың» күйреуі қарсаңындағы елу жылдың ішінде Темірланның, Мамайдың, Тоқтамыстың, Едігенің жорықтары мен өзара шайқасында үш миллионнан астам еркек кіндік жер жастаныпты. Бұл ұлы дала иесіз қалды деген сөз.

Ең үлкен қасірет: әкесі – Темірланның, інісі –

Тоқтамыстың, баласы – Мамайдың, немересі – Едігенің әскерінің қатарында (не керісінше болуы да мүмкін) бір-біріне қарсы соғысуға мәжбүр болған! Қанжосада осыдан отыз жыл бұрын ажырасқан ағасы Исабекпен бетпе-бет келіп қалған Едіге: «Амансыңдар ма? Артта тұқым бар ма? Бар! Бар!» – деп айқайлап сәлемдесе екеуі екі жаққа айырылып, бірінің әскерін бірі қидалай алға ұмтылады.

Осы жан түршігерлік көрініс пен жан ерітер бауырмалдықта Илияс Есенберлиннің ұлы аңсары жатыр. Әкесі мен баласын, ағасы мен інісін майдандастырған тақ таласы «Алтын орданың» түбіне жетті. Соның кейінгі кесірі қазақ хандығын бодан етті, Кенесары көрген кесірлі тұспалды түсті шындыққа айналдырды. Алда «қатерлі өткел», «айқас» күтіп тұрды. Жұбанышы, қазақ халқы соның барлығынан – бодандықтың «қасірет мұхитынан қайықтай қалтылдап» барып, бүгінгі тәуелсіздіктің дәмі бұйырды. Тәубә!

Мұндай ұлы аңсар жолында Илияс Есенберлиннің өз де мемлекет тарапынан бір адамның басына төнуі мүмкін барлық тосқауылды, жеке адамдардың арандатуын басынан кешті. Үстінен жазылған ашық не домалақ арыздар көлемі жағынан оның шығармаларының ауқымымен пара-пар келеді. Соның барлығына қайыспай қасқая қарап, төзіммен шыдап, сабырлықпен өмір сүру де оған оңайға соққан жоқ. Жеке тұлғалар арасындағы себепті-себепсіз интригалар да жүрегін шабақтады. Можантопай кітап редакторларының да тоңмойындығы шыдамын тезге салды. Тек күрескерлік қайсар қайраткерлігі ғана оны бұл иірімнен аман алып шықты.

Империялық-идеологиялық қысым мен шетқақпайды былай қойғанда, алты – аласы, бес – бересі жоқ қаймана тұлғалардың да қастандыққа бергісіз қиянаты бір жақты, әрі атүстірт айтылып келеді. Ол көрген қиянаттың барлығын кеңестік қысым саясатына сілтей салады. Ал шынында, солардың дені ұлттық идеяның ұюына мүдделі өз әріптестері еді. Оның жігі толық ажыратылмай, Илияс Есенберлиннің күрделі де күрмеулі тұлғасы барлық болмысымен танылмайды. Ол «Көшпенділер» трилогиясының бірінші кітабын: «Қазақ елі нағыз бір алмас қылыш қой... Кәп осы алмас қылыш кімнің қолында болады. Кім оны қалай ұстайды, қандай арман үшін жауына салады», – деп аяқтаған болатын.

Сол алмас қылышты қазір де тот басқан жоқ. Жүзі жанылған, қыннан суырылған күйінде. Әділ де арлы қолға қашанда ұсталуға дайын.

Міне, ұлт-азаттық аңсардың ұйытқысы Илияс Есенберлиннің тұлғасы туралы толғанғанда, осындай ойларды ортаға салғым келді.